

УДК 769.2

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.3.14>**Шишлюк Євгеній Геннадійович,**

аспірант кафедри мистецтвознавчої експертизи

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

ORCID ID: 0000-0002-7358-7864

e.shyshliuk@gmail.com

ІЛЮСТРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СВІТСЬКИХ ВИДАНЬ ЯК ЗАСІБ УСЕБІЧНОГО ПРИГНОБЛЕННЯ РОМІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Упередження щодо ромів – це соціальна прірва, яка вже сьогодні сама себе закопує. Роми є тією національністю, щодо якої побутує велика кількість дезінформації, ба навіть більше – проти якої була розгорнута ідеологічна політика знищення, що ґрунтувалася здебільшого на зухвалих і хибних людських упереджених переконаннях. Суспільна думка загалом бачить у представниках циганського населення негативні, задалегідь запрограмовані якості, підкріплені не дійсністю, а расистськими забобонами й дезінформацією з боку преси. Роми продовжують бути здебільшого жертвами помилкових звинувачень та вже декілька століть затавровані надуманим ярликом злочинців, брехунів і злодіїв.

Мета роботи полягає в аналізі ілюстрацій, мистецькі особливості яких демонструють упереджене ставлення до висвітлення неодноманітного циганського життя в Європі в перші десятиліття ХХ ст. Постійні відгуки й зацікавленість публіки у скандальних ситуаціях, пов'язаних із ромами, дають можливість засобам масової інформації заохочувати читача дедалі більш фантазійними, а інколи навіть абсурдними новинами із зображеннями ромів.

Предметом дослідження є найчастіше повторювані та поширені ілюстраційні стереотипи про те, що роми – це девіантна маргінальна група людей, яка присвячує своє життя лише правопорушенням. Пресою та редакційними художниками циганська громада на початку ХХ ст. здебільшого представлялася як розбійницька навала варварів, яку в добу символізму зображували в нескінченних спробах скоєння злочинів.

Наукова проблема зумовлена тим, що тогочасна мистецька небалість та стереотипне мислення були здатні провокувати й заохочувати зухвалу упередженість стосовно ромів. Цькування циган у пресі було представлене децю іронічно, з регулярною насмішкою, що збільшувало попит та не несло навіть можливих негативних наслідків для того чи іншого видання з боку ромського народу, який завжди тримався осторонь і який на десятиліття потрапив в ініційовану тогочасним суспільством циклічність жорстоких, виконаних у стилі модерн ілюстрацій у популярній європейській пресі.

Ключові слова: роми, цигани, дискримінація національних меншин, світські видання, ілюстрації, початок ХХ ст.

Shyshliuk Yevhenii. ILLUSTRATIONS OF EUROPEAN SECULAR PUBLICATIONS, AS A MEANS OF COMPREHENSIVE OPPRESSION OF THE ROMA AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Prejudice against the Roma is a social chasm that is already burying itself today. The Roma are the nationality about which there is a lot of misinformation, and even more so, against which an ideological policy of extermination has been deployed, based mostly on audacious and false human prejudices. Public opinion in general sees the representatives of the Gypsy population as negative, pre-programmed qualities, supported not by reality, but by racist prejudices and misinformation from the press. Roma people continue to be mostly victims of false accusations and have been labeled as criminals, liars and thieves for several centuries.

The purpose of the work is to analyze the illustrations, the artistic features of which demonstrate a biased attitude towards the coverage of the heterogeneous gypsy life in Europe. Constant reviews and interest of the public in scandalous situations related to the Roma make it possible for the mass media to encourage the reader with increasingly fanciful and sometimes even absurd news with images of the Roma.

The subject of the study is the most frequently repeated and widespread illustrative stereotypes that the Roma are a deviant marginal group of people who devote their lives only to crimes. The press and editorial artists at the beginning of the 20th century increasingly represented the gypsy community as a band of barbarians who, in the age of symbolism, were depicted in endless attempts to commit crimes.

The scientific problem is contemporary artistic carelessness and stereotypical thinking, which can provoke and encourage brazen prejudice against Roma. The persecution of Gypsies in the press was presented somewhat

ironically, with regular mockery, which increased the demand and caused even possible negative consequences for one or another publication on the part of the Roma people, who always kept aloof, and who for decades fell into the cycle of brutal, executed by the society of the time in the Art Nouveau style of illustrations in the popular European press.

Key words: Roma, Gypsies, discrimination of national minorities, secular publications, illustrations, beginning of the 20th century.

Упередження щодо ромів – це соціальна прірва, яка вже сьогодні сама себе закопує. Роми є тією національністю, щодо якої побутує велика кількість дезінформації, ба навіть більше – проти якої була розгорнута ідеологічна політика знищення, що ґрунтувалася здебільшого на зухвалих і хибних людських упереджених переконаннях.

Мета роботи полягає в аналізі ілюстрацій, мистецькі особливості яких демонструють упереджене ставлення до висвітлення неодноманітного циганського життя в Європі в перші десятиліття ХХ ст. Постійні відгуки й зацікавленість публіки у скандальних ситуаціях, пов'язаних із ромами, дають можливість засобам масової інформації заохочувати читача дедалі більш фантазійними, а інколи навіть абсурдними новинами із зображеннями ромів.

Так, у рекламній кампанії німецької шоколадної фабрики «Hildebrand At Foods» 1900 р. символічно ілюструється момент крадіжки чужої власності циганським хлопчиком (див. рис. 1). Стереотипність суджень навіть у рекламних кампаніях вражає своєю безпринципною нав'язливою манерою цькування

ромів: загортати десерт в обгортку, яка нищо паплюжить цілу расу задля зацікавленості споживача продукцією. На малюнку бешкетник прибігає босоніж додому, тримаючи за ногу курку, його з прихильністю зустрічає мати та молодший братик. На здобич уже чекають літня жінка біля казана на тринозі та парубок, що невимушено курить люльку. Художник зрівнює шоколад із тією самою куркою, принесеною як здобич до нужденних у їжі людей. Усього фабрикою було випущено шість різних кольорових обгортки із зображеннями ромських злодіянь, що автоматично робило продукт, загорнутий у таку обгортку, колекційним. Це досі досить відомий і популярний маркетинговий хід, про який свідчить бажання дітей придбати товар, який у них є, проте вже з елементом, який до цього був відсутній [2].

Рисунок «Циганський суп на святкуванні», узятий із французького кулінарного журналу «La cuisine des familles» («Сімейна кухня») 1905 р., повний стандартних кліше та надзвичайно нагадує про стереотипи початку ХХ ст., про які вже тоді шкодували й самі роми (див. рис. 2). На відміну від романтичних сюжетів,

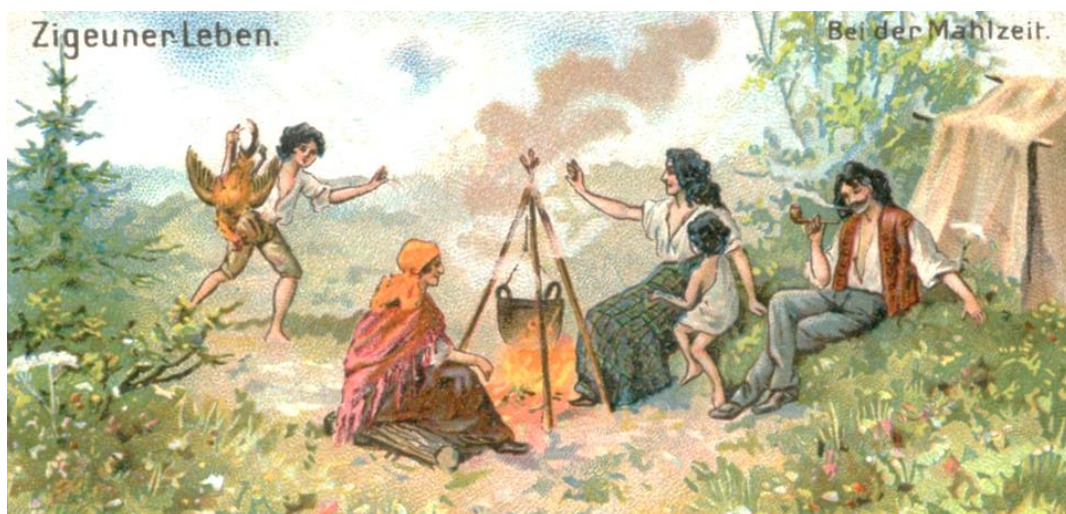

Рис. 1. «Циганське життя»: обгортка шоколаду «Hildebrand At Foods», 1900 р.

Рис. 2. «Циганський суп на святкуванні»: ілюстрація в журналі «La cuisine des familles», 1905 р.

зображених художниками попередніх століть, де циганська природа забарвлена магичністю, роботи початку ХХ ст. символічно характеризують ромську громаду як небезпечних злодіїв. Циган, у якого знайдено хоч якогось свійського птаха, автоматично вважався злочинцем. Зображення моменту крадіжки або перевірки циган щодо незаконного привласнення, що в достатній кількості представлялися в тогочасній пресі, сприяли зміцненню і так стійких стереотипів щодо злочинного характеру ромів та їх схильності до пограбувань. На малюнку демонструється веселий і жвавий плін часу циганського табору в один із вечорів їхнього безпечного життя. Зліва, перед шатром, дівчина танцює під ритмічні та дзвінкі звуки гітари, на якій грає молодий принадний циган, її танець супроводжується похвальним і ввічливим поглядом більш зрілого члена ромської громади, який курить люльку. На передньому плані дві молоді ромські дівчини готують суп у казані, до якого навіть хлопця несе суху гілку, щоб покvapити процес варіння їжі. На задньому плані автором у грайливій формі та безпристрасній манері змальовуються вже знайомі глядачеві обриси начебто звичного порядку речей – дії хлопця, який, заливаючись сміхом, біжить із чийогось будинку або ферми, що видніється на горизонті, з вкраденим птахом у руці [4].

Роман Альберта Кіма «Disparu! Histoire d'un enfant perdu» («Зникнення! Історія про загублену дитину»), надрукований у 1912 р., розповідає про скоєння злочину – викрадення маленького Люсьєна угорськими ромами. На графічних ілюстраціях Джозефа та Луї Бозонів до твору (див. рис. 3) ми бачимо маленьку дівчинку, яку викрав молодий парубок, що несе її до кибитки, яка стоїть уздовж порожньої міжміської дороги, а в іншій ілюстрації – похмуру грізну жінку, що тримає великі ножиці біля голови переляканої дівчинки, намагаючись відрізати їй волосся, без якого вона матиме більш хлопчачий зовнішній вигляд [1].

Подібні графічні малюнки у книгах ще раз демонструють живучість стереотипів та недостатнє критичне мислення в літераторів щодо аналізу інформації. Приурочення етнічного походження злочинців до конкретних злодіянь у літературі й художніх творах із погляду мистецьких стандартів є проявом мови ворожнечі. Долучення до читання таких романів підживлювало прадавні міфи тогочасної Європи та підтримувало таврування ромської громади.

Мотиви викрадення дітей змальовані також в ілюстрованій книзі Майкла Брауна та Франциски Шенкель «Буціманн, що ти там робиш?» 1940 р. (див. рис. 4), у якій розповідається про повчання дитини матір'ю на прикладі маленької дівчинки Лізел, яка гралася на присадибній

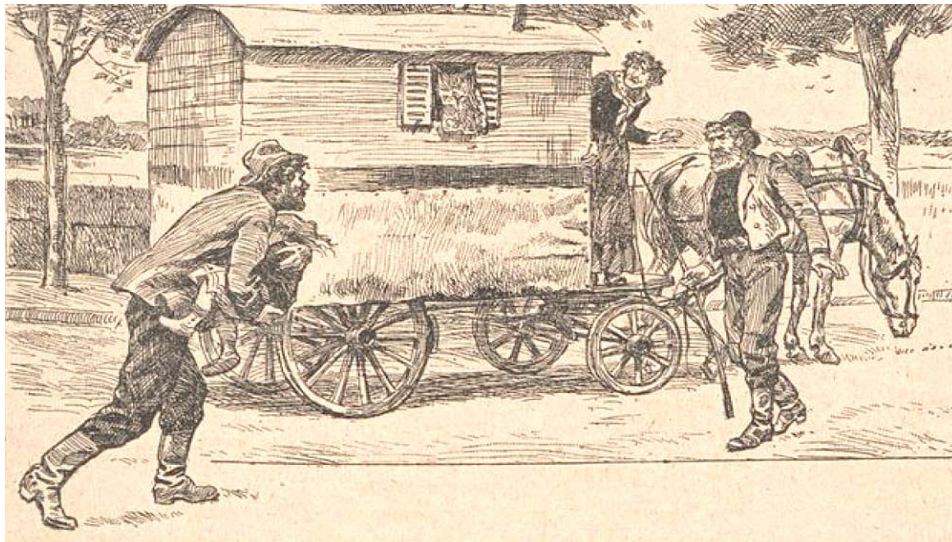

Рис. 3. Джозеф та Луї Бузони, ілюстрації до роману Альберта Кіма «Зникнення! Історія про загублену дитину», 1912 р.

ділянці та до якої підійшла циганка. Доросла ромська пані показала крихітці декілька надзвичайних червоних намистин (насправді гранатових зерен) і переконала Лізель піти з нею. Циганка забрала дитя до табору, щоб змусувати бідолашну ходити, танцюючи, натягнутою мотузкою під співи й оплески публіки [5].

Досить довго однією з найпопулярніших страшилок для дітей були батьківські застереження на кшталт «Будеш бешкетувати – віддамо циганам» або «Не ходи нікуди сам – цигани вкрадуть». Незважаючи на такі вислови, що побутували в суспільстві, і тотожні рисунки у книгах (нібито цигани викрадають дітей), у європейській спадщині маємо велику кількість протилежних прикладів. Влада багатьох європейських країн

здебільшого вважала ромське життя асоціальним та задля асиміляції ромів, застосовуючи повноваження щодо меншин, силовими, насильницькими методами забирала ромських дітей від батьків для перевиховання, залишала їх без можливості дізнатися про своє коріння та долучитися до своєї культури.

З появою ілюстрованих тижневиків байки про поцуплених циганами дітей стають досить популярними та масово використовуються для швидкого сенсаційно-емоційного впливу на свого читача, який захоплено розчиняється в кольорових ілюстрованих сторінках журналів, зроблених досвідченими редакторами світської хроніки та художниками, які вміють відобразити всю сутність запропонованої бурхливої теми.

Французький тижневик «Le Petit Journal illustré», надрукований 2 лютого 1902 р., звернувся до читача заголовком «Кочівники вкрали дитину» та модерною ілюстрацією цієї новини (див. рис. 5). Журнал повідомив публіці гучну звістку про невідале викрадення в Понт-а-Муссон десятирічної дівчинки, яка прямувала до школи. Спонтанний дитячий криком фермер втрутився у зловісні плани циганки, яка мала намір силоміць відвести нажахану дівчинку до табору, проте їй усе-таки вдалося врятуватися. Ілюстрація демонструє момент, коли світловолося рум'яне дівча визирає з кибитки, кричачи про допомогу, тоді як ромська негідниця стоїть над ним із ножем [8].

Стереотипи стосовно крадіжок дітей циганами поширювалися Європою з блискавичною швидкістю серед усіх верств населення, як і механізм інформаційного обміну щодо ромських груп, запроваджений міністерством юстиції Швейцарії, що започаткувало загальний реєстр ромів між п'ятьма сусідніми державами. За цієї ж ініціативи засновано систему відлучення циганських дітей від їхніх батьків без надання згоди, зміни прізвищ малих ромів у нових групах для примусової асиміляції та розміщення в сирітських приютах по всій центральній Європі. І поки світські видання майоріли гучними заголовками про те, як цигани цуплять дітей, немов пиріжки з-під носа в пекаря, узаконене відбирання їхніх власних дітей тривало до 1973 р.

Подібна до попередньої історія розповідається в популярному щотижневикі «La Domenica del Corriere» від 19 вересня 1909 р. (див. рис. 6). Вона мала заголовок «Біла Чернуско-сульт-Навільйо групою циган викрадений одинадцятирічний хлопчик». Потерпілим у цій журнальній пригоді став сільський хлопець, який випадково натрапив на циганський караван і втік від нього, злякавшись, проте прудкі роми наздогнали його та, позбавивши можливості кричати, силоміць почали заштовхувати хлопця до кибитки. Чоловік, який був свідком події, почав бити на сполох та, озброєний револьвером, стрибнув на велосипед і вирушив за кочівниками. На шпальті модерно зображується те, як після переслідування й погоні героїчний перехожий погрожує

ромам зброєю та змушує віддати бідолашного хлопця. У цьому випадку викрадення також не вдається завдяки втручання сміливця [7].

Рис. 4. Франциска Шенкель, ілюстрації до книги Майкла Брауна «Буциманн, що ти там робиш?», 1940 р.

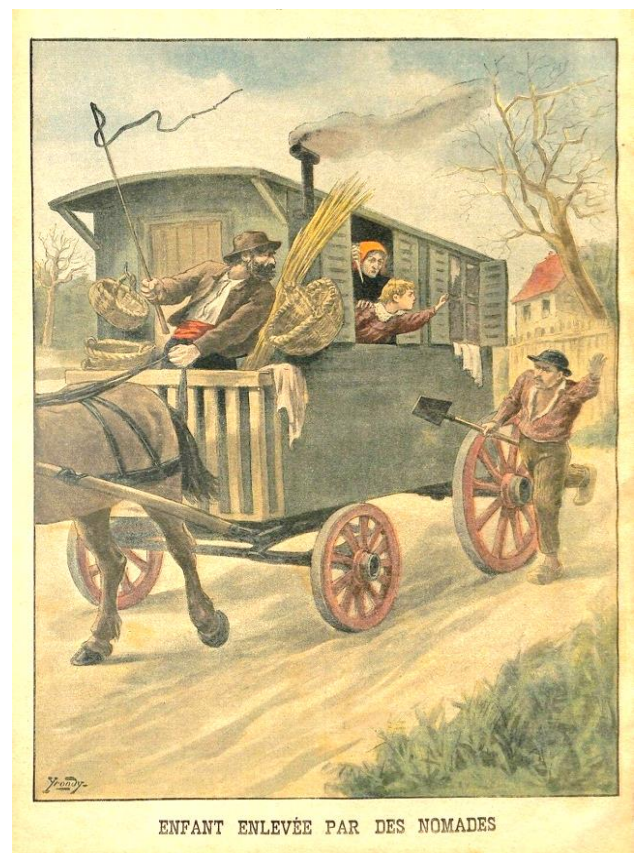

Рис. 5. Ілюстрація в журналі «Le Petit Journal illustré», 1902 р.

Рис. 6. Ілюстрація в журналі «La Domenica del Corriere», 1909 р.

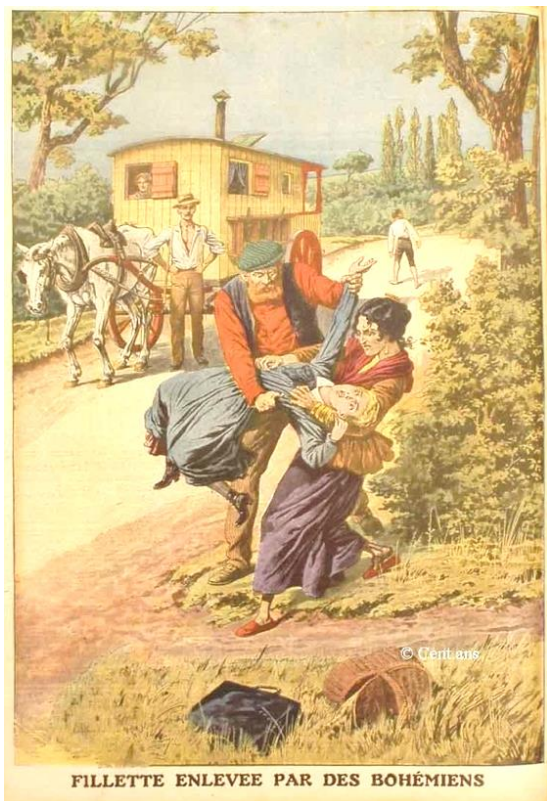

Рис. 7. Ілюстрація в журналі «Le Petit Journal illustré», 1911 р.

Витоки таких міфів лежать у колективній психології, а вкорінилися та поширилися вони також завдяки художній літературі. Як і більшість художників, починаючи з доби Відродження й донині, письменники (наприклад, Жан-П'єр Камю, Віктор Гюго, Мігель де Сервантес, Ежен Скриба, П'єр Бомарше) також використовували циганську тему для своїх сюжетів, однак уже без романтичних сцен із духом пригод, а навпаки, описуючи безтямні забавки із чужою долею. Страх у спостерігачів таких замальовок, у читачів оповідок про викрадення дітей посилювався, тому що роми вели кочовий спосіб життя, ніхто навіть не розумів логіки їх пересування. Це створювало ілюзорне уявлення, ніби викрадену дитину неможливо буде розшукати. Реальні відомості про те, що роми можуть брати до своєї громади сиріт і покинутих напризволяще дітей, підживлювали легенди про всебічну зацікавленість циган малюками та сприяли зміцненню вже вкорінених нищих переконань.

Зокрема, знову журнал «Le Petit Journal illustré» від 13 серпня 1911 р. демонструє статтю з назвою «Дівчинка, викрадена кочівниками» та рисунок до неї (див. рис. 7). Як завжди, у гучній новині повідомляється, що група ромів-кочівників напала на дівчинку, яка поверталася додому після занять у школі. Циганське плем'я намагалось затягнути її до своєї кибитки, дівчинка голосно кричала та відчайдушно пручалася, зухвало захищаючись. Як і в інших подібних статтях, жертва, звісно ж, зуміла врятуватися від цілої зграї запеклих викрадачів [9].

Той самий таблоїд 28 січня 1923 р. повторюється, використовуючи ті самі, уже знайомі кліше в ілюстрованій статті «Проїхав караван» (див. рис. 8), у якій розповідається, що недалеко від містечка Шарлевіль дев'ятирічна дівчинка одна гралася на засніженій вулиці. Тоді її викрав циган і поніс зв'язане бідолашне дитя до кибитки, ще й замотавши рота хусткою, щоб перелякана жертва не репетувала та не кликала на допомогу. Інтригуючий і драматичний сюжет щотижневика не зраджує своїм принципам та уподобанням публіки: на радість читачів, звісно ж, маленька дівчинка, скориставшись вдалим моментом, коли викрадачі відволіклися на юрбу своїх дітей, зуміла врятуватися [10].

Ще один надуманий сюжет став новиною, яка з'явилася 10 грудня 1908 р. в журналі «Les Faits-Divers Illustrés» («Різні ілюстровані факти»), присвяченому злочинам і катастрофам, із заголовком «Викрадачі дітей» (див. рис. 9). У ньому розповідається про низку вдалих і провальних викрадень дітей біля міста Кале групою циганських злодіїв. У таблоїді йдеться про те, що одного ранку, коли циганський караван покинув околиці міста, мати помітила зникнення своєї трирічної доньки, яка сама гралася на подвір'ї. На думку жінки, окрім ромської громади, більше нікого було звинувачувати в цій ситуації. Тому з криком «Вони викрали мою донечку» вона взяла палицю та пішла слідом за табором. Можна здогадатися, що буде відбуватися далі в настільки типовому сюжеті банальної оповідки. Так, побачивши свою донечку, яка сидить на якомусь ящику перед циганським табором, стурбована матір схопила її та почала люту бійку з викрадачами. Тим часом навколо згуртувалися небайдужі містяни, що йшли слідом за жінкою, яка бігла на допомогу своєму дитяті, у супроводі поліцейських, які мали завадити розлюченому натовпу вчинити самосуд над викрадачами [11].

У дитячій літературі та пресі видавці інколи реабілітували злочинний циганський образ, з яким публіка асоціювала викрадення дітей. У романі британської письменниці й літератора Джордж Еліот «Млин на нитці», опублікованому в 1860 р., ідеться про молоду дівчину Меггі, яка через нудьгу й незадоволення життям у своїй сім'ї тікає з власного дому, шукає пригод і прихисток у ромській громаді, де її радо вітають та підтримують. Захоплення дівчини швидко змінилося розчаруванням, оскільки ромське повсякденне життя також може бути одноманітним, на відміну від піднесених дитячих фантазій. І згодом Меггі просить, щоб її відвезли назад додому. У цьому ж романі, відредагованому письменницею Олів Бопре Міллер у 1920 р., проілюстрована сцена (див. рис. 10), де дівчина в елегантному капелюшку просить молоду циганську жінку взяти її із собою в ромський табір задля нової пригоди та яскравих вражень [6].

Рис. 8. Ілюстрація в журналі «Le Petit Journal illustré», 1923 р.

Рис. 9. Ілюстрація в журналі «Les Faits Divers-Illustrés», 1908 р.

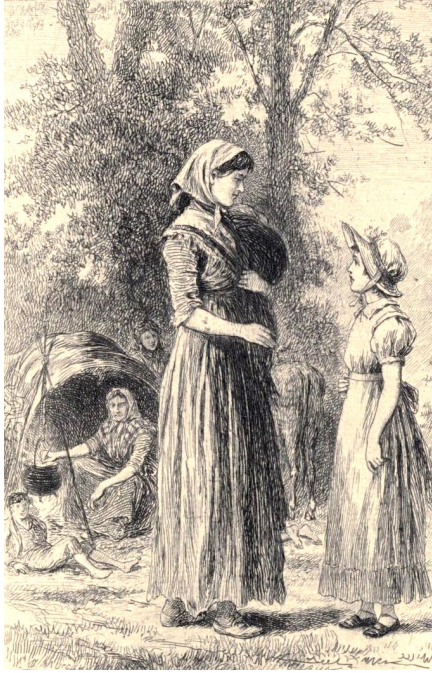

Рис. 10. Олів Бопре Міллер, «Пропозиція», 1920 р.

Ще один типовий для 20-х рр. ХХ ст. стереотип про ромів показаний у малюнку на рекламці «Найкращий цикорій» від компанії Ant.Stefan у 1925 р. (див. рис. 11). З вибуховою сумішшю антропологічних та історичних відтінків, з промовистим прикладом расистської ідеології поєднані два різні зображення, які, на думку авторів, мали би зацікавити потенційного споживача. Справа зображений ромський парубок, що тікає від двох переслі-

Рис. 11. Обгортка Ant.Stefan «Найкращий цикорій», близько 1925 р.

дувачів із палицями, тоді як на задньому плані полум'я охоплює село. Це явне ілюстраційне посилення на епізод пожежі у Празі, причетними до якої здебільшого вважають ромів. Ліворуч зображується постать темношкірої дитини, яка тримає в руках горнятко та пакунок із кавою на тлі начебто турецького міста, що підсвідомо пояснює східне походження ромів. Своєю чергою напис створює лінгвістичну асоціацію між «цикоркою» та нав'язаним принизливим «цигорки» – терміном, яким у богемському лексиконі позначали ромів, що продовжувало підживлювати антициганську пропаганду й расизм.

Редакції, напевно, у прагненні залучити нових читачів до своїх таблоїдів вдаються до досить нищих і вже відомих скандалів із жалюгідними обвинуваченнями в бік циганського населення, демонструючи публіці ілюстровані переконання своєї некомпетентності. Безумство авторів статей дійшло до того, що в 1927 р. у Словаччині ромський табір звинуватили в канібалізмі. Декількох обвинувачених у дрібних проступках ромів заарештувала поліція. Шукаючи докази їхнього злочину в таборі, законники натрапили на останки людськиФх скелетів, що моментально зініціювало вже новий судовий процес, який розглядався в Кошиці, за злочином антропофагії. Преса поширювала такі новини навіть без висновків слідства, друкуючи жахливі надумані деталі злочину (наприклад, що ромські канібали ласували спершу найніжніші та найсмачніші частини людського тіла). Слідом за Словаччиною не бариться й французький вісник «Le Petit Journal Illustré» від 20 березня 1927 р., який блискавично представляє видання та ілюстрацію до нього з новою темою для пліток і заголовком «Є ще канібали» (див. рис. 12). Картина розгортається в циганському таборі серед лісу: роми-канібали зібралися біля багаття в передчутті вечері. Неквапливо, під наглядом голодної громади просмажується на вертелі чоловік, якого роми зі збоченими обличчями поливають олією зі спеціями [12].

Під час епідемії холери в 1910 р. в Пулі було заарештовано групу російських циган, яких звинуватили у ввозі інфекції до Італії. При цьому 36 ромів було вивезено рибацьким човном під наглядом повноважних органів у бухту Цинциннаті поблизу містечка Трані, де арештанти отримали офіційний медичний висновок, у якому йшлося, що всі вони здорові та не несуть загрози здоров'ю іншим. Своєю чергою щотижневик «La Tribuna Illustrata» від 4 вересня 1910 р. демонструє цю історію з модерним малюнком і заголовком «Холера в Пулі» (див. рис. 13), показуючи читачеві життя циган у тимчасовому ув'язненні на борту рибацького судна. Автори орієнтувалися більше на ромські екзотичні й мальовничі деталі образів, ніж на їхню драму як людей, яких насамперед підозрюють у причетності до суспільно небезпечних діянь [3].

Таким чином, низка продемонстрованих стереотипів, забобонів і помилкових переконань щодо ромів, які проявлялися в засобах масової інформації та навіть рекламі на початку ХХ ст., призводили до дискримінації і ворожої жорстокої поведінки щодо циганських громад на території Європи. Світські видання несправедливо запевняли публіку в тому, що представники ромської громади обов'язково повинні щось красти, викрадати дітей; що роми – кишенькові злодії, які беззаперечно обдурять, будуть дурними й неписьменними; що вони поширюють хвороби. Судова система вже тоді базувалася на принципах, згідно з якими кожна окрему людину як особистість засуджують на підставі конкретного злочину або проступку, а не за приналежність до національної чи етнічної групи або, ще гірше, на підставі стереотипних переконань мисливців за гучними заголовками.

Рис. 12. Ілюстрація в журналі «Le Petit Journal Illustré», 1927 р.

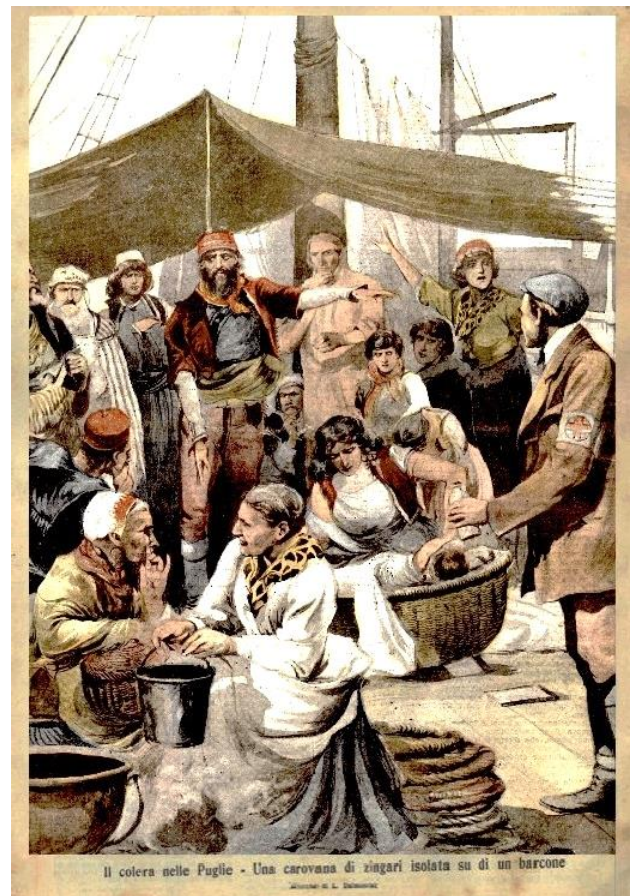

Рис. 13. Ілюстрація в журналі «La Tribuna Illustrata», 1910 р.

Література:

1. Cim A. Disparu! Histoire d'un enfant perdu. Paris : Librairie Hachette et Cie, 1912. 284 p.
2. Gabor B. Ciganyokrol. Budapest, 2008. 180 o.
3. Colocci A. Sullo studio della tsiganologia in Italia. Perugia : Unione Tipografica Cooperativa, 1912. 100 p.
4. Froment E. Family Cooking. Paris, 1905.
5. Schenkel F., Braun R. Butzimann, was tust du da? Ein lustiges Bilderbuch. Chemnitz ; Leipzig : Max Müller, 1940. 100 S.
6. Eliot G. The Mill on the Floss. London, 1860. 376 p.
7. La Domenica del Corriere. 19 Settembre 1909.
8. Le Petit journal. 2 février 1902. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716472q>.
9. Le Petit journal. 13 aout 1911. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716969k/f8.item>.
10. Le Petit Journal. 28 janvier 1923. URL: <https://www.retronews.fr/journal/le-petit-journal/28-jan-1923/83/1077207/12>.
11. Les Faits-divers illustrés. 10 décembre 1908. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6854786/fl.item>.
12. Le Petit Journal. 20 mars 1927. URL: <https://www.retronews.fr/journal/le-petit-journal-illustre/20-mars-1927/83/1077571/12>.

References:

1. Cim, A. (1912). Disparu! Histoire d'un enfant perdu [Faded away! Story of a lost child]. Paris: Librairie Hachette et Cie, 284 p. [in French].
2. Gabor, B. (2008). Ciganyokrol [About gypsies]. Budapest, 180 p. [in Hungarian].
3. Colocci, A. (1912). Sullo studio della tsiganologia in Italia [On the study of tsiganology in Italy]. Perugia : Unione Tipografica Cooperativa, 100 p. [in Italian].
4. Froment, E. (1905). Family Cooking. Paris [in English].
5. Schenkel, F., Braun, R. (1940). Butzimann, was tust du da? Ein lustiges Bilderbuch [Butzimann, what are you doing there? A fun picture book]. Chemnitz; Leipzig: Max Müller, 100 p. [in German].
6. Eliot, G. (1860). The Mill on the Floss. London, 376 p. [in English].
7. La Domenica del Corriere [The Sunday of the Courier]. 1909. September 19 [in Italian].
8. Le Petit journal [The small newspaper]. 1902. February 2. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716472q> [in French].
9. Le Petit journal [The small newspaper]. 1911. August 13. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716969k/f8.item> [in French].
10. Le Petit Journal [The small newspaper]. 1923. January 28. URL: <https://www.retronews.fr/journal/le-petit-journal/28-jan-1923/83/1077207/12> [in French].
11. Les Faits-divers illustrés [The Facts – miscellaneous illustrated]. 1908. December 10. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6854786/fl.item> [in French].
12. Le Petit Journal [The small newspaper]. 1927. March 20. URL: <https://www.retronews.fr/journal/le-petit-journal-illustre/20-mars-1927/83/1077571/12> [in French].